

Nærvær og distance

Ligbrændingens placering i dansk kirkegårdskultur

Af *Tim Flohr Sørensen*

Ph.d.-stipendiat, arkæologi, Aarhus Universitet

Kirkegården mellem tradition og forandring

Som de fleste andre begravelsespladser i verden er de danske kirkegårde i vedvarende forandring. Forandringerne antager mere eller mindre konkrete former; både som gennemgribende reguleringer, som for eksempel i og efter 1920'erne, og som mindre omfattende og mere flygtige modifikationer, hvilket den forholdsvis nye skik med at sætte lys på gravsteder for eksempel repræsenterer. Et fænomen, der har fået indflydelse på kirkegårdenes ændringer i Danmark på flere niveauer, er kremeringsskikken, som gradvist har vundet større og større udbredelse i løbet af det 20. århundrede. Denne begravelsesform har både resulteret i omfattende ændringer af kirkegårdenes design og i mere individuelle tilpasninger til kremeringens potentialer, hvilket har medført såvel opretholdelse af som brud med traditioner og vaner.

I de første årtier efter at kremering blev lovlig i Danmark i 1893, forblev ligbrænding et udpræget københavnsk fænomen. Det første krematorium uden for hovedstaden blev bygget i Århus i 1923. Herefter begyndte mange provinsbyer at bygge krematorier, og kort før Anden Verdenskrig var der oprettet krematorier i alle dele af landet. På trods af denne geografiske udbredelse af krematorierne havde ligbrændingsskikken ikke drastiske konsekvenser for udformningen af kirkegårdene i landsognene før 1960'erne, hvor adskillige kirkegårde blev udvidet. Disse udvidelser blev i mange tilfælde tilpasset kremeringens særlige egenskaber i begravelsesmæssig forstand. For eksempel blev stort set alle kirkegårdene i Odsherred i Nordvestsjælland, som danner

udgangspunktet for denne artikel, enten omlagt eller udvidet i 1960'erne og 1970'erne. Disse kirkegårde blev alle – i varierende grad – tilpasset den støt stigende urnegravsskik. Den mest markante nyskabelse var anlæggelsen af plæneafdelinger, som udgjorde et meget konkret brud med det tidligere kirkegårdsanlæg.

Mens kremering og urnebegravelse løste et pladsmæssigt problem på kirkegårdene i byerne, indtog denne begravelsesform ikke den samme pladsbesparende funktion i landsogne. Faktisk findes der enkelte afdelinger, som blev udlagt til urnebegravelse, men som aldrig er blevet taget i brug. Dette er for eksempel tilfældet på Egebjerg kirkegård, hvor et stykke jord blev udlagt til urneafdeling i 1960'erne, men aldrig er blevet inddraget i kirkegården. I dag henligger arealet som et parkområde, dekoreret med beplantning, skulpturer og en fantastisk udsigt over landskabet syd for kirkegården.

Æstetik og sanselighed

Spørgsmålet er, hvorfor og hvordan de lokale brugere tog det ny kirkegårdsdesign til sig. Man må i denne sammenhæng ikke overse, hvor radikalt anderledes de nye afdelinger er i forhold til de traditionelle kirkegårdsanlæg. Som det vil være læserne af Kirkegårdskultur bekendt, er den traditionelle landsbykirkegård kendetegnet ved sin placering omkring en

Fårevejle kirkegård.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

kirke og sin forholdsvis stringente opbygning. Den traditionelle afdeling er organiseret ved hjælp af perlestens- eller grusstier og rækker af gravsteder, der er adskilt af lave thuja- eller buksbomhække. Inden for hvert gravsted finder man typisk en granitsten med navnene på de begravede personer og deres fødsels- og dødsdatoer, somme tider tilføjet vedkommendes fødested, bopæl eller profession, en hilsen, et salmevers eller et bibelcitát. Gravstedet er normalt udsmykket med planter og lave buske, grus, perlesten eller stensætninger. Ud over disse gravsteder, der normalt rummer en eller to kister, findes der på de traditionelle kirkegårdsafdelinger også familiegravsteder, hvor en enkelt større sten bærer familienavnet eller navnet på den – mandlige – grundlægger af gravstedet. I landsognene er disse gravsten også tit dekoreret med et billede, der fremstiller grundlæggerens erhverv, som for eksempel en landmand bag en hestetrukken plov.

De nye plæneafdelinger blev derimod karakteriseret ved græsplænen som det mest dominerende element og spredte træer af varierende højde, typisk eg, birk og bøg, samt hække som et strukturerende element. Gravstenene på disse afdelinger er rektangulære eller kvadratiske, ligger fladt i græsplænen og bærer mange gange blot et fornavn eller et kaldenavn såsom 'Bedstefar'. Andre sten er udsmykket med en besked, et citát fra afdøde, et fyndord eller et billede. Nogle gravsten har også plads til en blomsterbuket i form af en indbygget vaseformet fordybning i det ene hjørne af stenen. I plæneafdelingerne findes også urnefællesgrave, hvor asken efter personer, som er blevet begravet uden en markering af

gravstedet, ligger. Dette er de såkaldt 'ukendte', som i stedet for at få sat en individuel gravsten er markeret kollektivt med et fælles monument. Dette tjener ofte også som plads for blomsternedlæggelse, hvorimod det egentlige begravelsessted er ukendt.

Forskellene i udformning mellem de traditionelle og de nyere kirkegårdsafdelinger har konsekvenser for de handlinger og aktiviteter, der foretages på gravpladsen af såvel besøgende som graverpersonalet. På den traditionelle kirkegårdsafdeling skal hække og træer klippes og beskæres, stier skal rives og flisearealer skal fejes, og der skal luges og vandes. Besøgende ordner gravstedet ved at lægge og plante blomster, luge ukrudt og fjerne visnede blade, sætte planter, beskære, rive og vande. På den traditionelle afdeling foregår mødet mellem menneske og kirkegårdens elementer således i form af pleje af gravstedet, hvor man luger, beskærer, river og vander.

På plæneafdelingen er de besøgendes aktiviteter derimod væsentligt mindre håndgribelige. Her må de efterladte kun lægge afskårne blomster og kranse og har ikke lov til at plante blomster eller buske i plænen, ligesom gravstedets udstrækning heller ikke er afgrænset i form af en hæk. Der er ingen markerede skel mellem de respektive gravsteder, og graven er således udelukkende indikeret ved en gravsten, der ligger horisontalt i græstæppet. På denne måde udgør plæneanlæggene ikke blot en radikalt forandret begravelsesform og kirkegårdskultur, men iscenesætter også en fornyet praksis og kropslig bevægelse, både når man begraver og besøger de døde på kirkegården.

Grevinge kirkegård.
Foto: Tim Flohr-Sørensen.

En af disse fornyelser udgøres af den nye æstetik, som kendetegner plæneafdelingerne. På en traditionel kisteafdeling møder man et sæt af sanseindtryk, som indebærer, at man genkender lys, lyde og lugte inden for rammerne af nogle ganske særlige forventninger til kirkegårdens sanselige landskab. Det er blandt andet disse rammer, som er væsensforskellige fra kiste- til plæneafdelinger. De forandrede sanseindtryk udgør tilsammen æstetiske oplevelser, der antyder en forandret sanselig kontakt mellem kirkegården og de mennesker, der besøger dens gravsteder. Hvor den traditionelle kisteafdelings æstetik i høj grad er defineret ved handlinger, er plæneafdelingernes æstetik mere defineret ved oplevelse.

Bevægelsens logik

Men hvad har bevirket, at kirkegårdsafdelingerne i så vid udstrækning er blevet tilpasset urnegravsskikken? En del af svaret kan findes i tidens stilistiske mode inden for landskabsarkitektur, hvor park-præget fra 1700-tallets såkaldt engelske have og ikke mindst Brødremenighedens kirkegård i Christiansfeld har været toneangivende. Man kan også pege på den havestil, der var og er udbredt hos brugerne af gravstederne, som forandrede sig i 1960'erne i takt med udbredelsen af græsplæner i parcelhushaver og antyder en grad af genkendelighed mellem haven og kirkegården.

Imidlertid må man også overveje mere grundlæggende fænomener på kirkegården, som ikke blot relaterer sig til den overflade, man møder, men snarere den logik, som kirkegårdens design indlejrer. Ved en traditionel kistebegravelse bliver kisten båret ud af kirken af seks bærere og ført til graven, hvor den bliver sænket ned. Mellem kirken og graven bevæger bærere og følget sig ad en rute, som er indrammet af kirkegårdens hække og stier, indtil man når den åbne grav, hvor kisten bliver sænket. Det vil med andre ord sige, at den kropslige bevægelse og orientering på forhånd er struktureret af kirkegårdens fysiske rammer, og at den dødes sidste hvilested ligeledes bliver gjort permanent i kraft af, at de efterladte bevidner begravelsen af afdøde.

I modsætning til denne begravelsespraksis ophører en bisættelse kort efter, at kisten er blevet båret ud af kirken, hvor den bliver sat i en rustvogn og kørt til et krematorium. Den kremeredes aske bliver ikke nedsat før på et senere tidspunkt, hvilket er en ceremoni, der ikke altid overværes af de efterladte og sjældent af andre end den allernærmeste familie. Dette betyder, at selve det at *stedfæste* afdødes aske forbliver

uhåndgribeligt og diffust for alle andre end de nærmeste – hvis der da overhovedet er nogen, der overværer nedsættelsen af urnen. Behovet for en struktureret bevægelse er derfor også mindsket ved urnenedsættelser, eftersom der ikke er nogen kiste, der skal bæres ud af kirken og føres til graven, og fordi der kun er få personer, som overværer begravelsen af urnen. Denne opløsning af en velordnet bevægelseslogik understreges af plæneafdelingernes formsprog, som er simpelt, overskueligt og kun indeholder få rumlige opdelinger. Den orden, som man møder på plæneafdelingerne, ligner den struktur, som findes i en park. Dette blev antydnet med Egebjerg kirkegård, hvor en særskilt urneafdeling blev opgivet til fordel for et parklignede græsareal, men det er endnu mere tydeligt, når man besøger Nykøbing Sjællands gamle kirkegård ved kirken i byens centrum. Kirkegården blev nedlagt i 1880, mens en assistencekirkegård i stedet blev oprettet på en større grund i det, der dengang var udkanten af byen. Ud over nogle få familiegravsteder, der endnu er i brug, er adskillige gamle gravsten stadig bevaret på den nedlagte kirkegård, som i dag fremtræder som et parkmiljø med én stor sammenhængende græsplæne og en spredt beplantning af taks og store, gamle ege og blodbøge. Den nedlagte kirkegård kan måske bedst beskrives som en mindepark, hvor gamle gravsten maner til eftertanke ved at fungere som et

Nykøbing Sjælland ny kirkegård.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

fællesmenneskeligt *memento mori* snarere end som personlige mindesten. Selvom kirkegården ikke længere bruges til begravelse (bortset fra de få familiegravsteder som ikke fremtræder væsentligt anderledes end de nedlagte gravsteder), har den meget til fælles med plæneafdelingerne på flere andre kirkegårde i Odsherred.

Dels minder det udstrakte græstæppe om landsbykirkegårdenes plæneafdelinger, men hvad vigtigere er, deler den nedlagte kirkegård i Nykøbing Sjælland og plæneafdelingerne en rumlig logik ved at minimere den bevægelsesmæssige iscenesættelse, når man bruger og besøger kirkegårdene. Hvor den traditionelle kisteafdeling er organiseret ved hjælp af klart definerede stier og grønne afgrænsninger, er plæneafdelingerne opbygget med mindre fastlagte ruter og grænser. Man kan så spørge sig selv hvilken effekt, dette design har, i sammenligning med traditionelle kisteafdelinger? Hvordan skal vi forstå den logik, som plæneafdelingerne udgør? En del af svaret får vi ved at kaste et blik på andre typer af gravpladser, som har visse træk til fælles med plæneafdelingerne.

Identitet, mindekultur og hukommelse

Stilistisk er de moderne plæneafdelinger som tidligere nævnt blandt andet inspireret af Brødremenighedens kirkegård, der blev oprettet i 1773. Denne kirkegård er aldrig blevet tilpasset efter statslige reguleringer, skiftende havetraditioner eller landskabsarkitektoniske modetræk, som har formet forandringerne på de fleste andre kirkegårde i Danmark. Den fremstår derimod stadig som en strengt komponeret, rektan-

Nykøbing Sjælland ny kirkegård.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

gulær gravplads med lige rækker af ens gravsten på en bar overflade uden vegetation. Brødremenighedens kirkegård inspirerede den berømte havearkitekt Gudmund Nyeland Brandt, hvilket tydeligt kommer til udtryk i hans skelsættende artikel fra 1922 om kirkegårde og gravsteder: Heri argumenterede han for etableringen af enkle, sammenhængende og uprætentiose kirkegårde, der kunne understrege dødens kollektive aspekt. Da han udformede Mariebjerg Kirkegård nord for København, indviet 1936, kom hans ideer til udtryk, blandt andet i form af en af flere urneafdelinger, som blev anlagt i henhold til de principper, der gør sig gældende på Brødremenighedens kirkegård: enhed, værdighed og ydmyghed.

Selvom Brandt ofte krediteres for at give anledning til udbredelsen af det enkle kirkegårdsdesign, findes der flere eksempler på kirkegårdsanlæg, der foregriber denne udvikling. Flere af kirkegårdene ved de psykiatriske institutioner, heriblandt Psykiatrihospitalet ved Nykøbing Sjælland (beskrevet i Kirkegårdskultur 2005) og Jydske Asyl (nu Psykiatrisk Hospital Risskov) er eksempler på disse. Kirkegården ved Jyske Asyl har gennemgået adskillige forandringer siden indvielsen i 1857, herunder tilpasning til det enkle kirkegårdsdesign i stil med Brødremenighedens kirkegård, mens kirkegården ved Psykiatrihospitalet i Nykøbing Sjælland, indviet 1915, måske er en af de mest originale og ikoniske eksempler på det simple kirkegårdsdesign. På lignende vis er afdelingen for grønlandere på Vestre Kirkegård udlagt på en måde, der foregriber udviklingen af plæneafdelingerne i 1960erne og 1970erne med granitsten, der ligger fladt i et græstæppe

Vig kirkegård.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

med spredte akacietræer.

I lighed med kirkegårdene for psykiatriske patienter og grøn­lændere blev de tyske flygtninge og soldater, der døde i Dan­mark mellem februar 1945 og februar 1946 begravet i store, institutionaliserede kirkegårde. Langt størstedelen af de ca. 10.000 tyskere, der døde i København inden for disse tolv måneder, blev kremeret og bisat i fællesgrave på Vestre Kir­kegård i Valby i papkasser, der rummede asken af op til otte individer. Den største af disse afdelinger er udformet som en konventionel soldaterkirkegård med lange rækker af ens gravmæler. Størstedelen af gravene er markeret med granit­kors med navne på fire personer på hver side af gravmælet, mens en mindre afdeling er anlagt med store, horisontalt nedlagte sten med otte navne på hver. De fleste gravmæler bærer navne på såvel civile som soldater, hvoraf mange blot er identificeret med indskriften 'Unbekanntes Soldat', 'Unbe­kanntes Flüchtling' eller 'Unbekanntes Kind'.

De psykiatriske patienter, grøn­lænderne og de tyske flygtnin­ge og soldater er alle blevet stedt til hvile langt fra deres hjemsteder og adskilt fra deres efterladte, hvilket har givet anledning til etableringen af gravrum, som er uafhængige af tilstedeværelsen af efterladte til at pleje et gravsted og bevid­ne det sidste hvilested. I stedet udgør disse gravsteder og gravrum scenen for forbipasserendes og kirkegårdspersona­lets flygtige tilstedeværelse. Nok er disse personer tilstede­værende, men på en helt særlig måde, som ikke kan sam­menlignes med pårørendes nærvær i hverken praktisk eller følelsesmæssig forstand.

Kropsligt fravær og følelsesmæssigt nærvær

Det vil med andre ord sige, at gravstedet ikke er genstand for en umiddelbar eller primær personlig identifikation med den gravlagte. Dem, der oftest er tilstedeværende, har formodent­lig ingen relation til den gravlagte, mens de efterladte er distancerede – i hvert fald i geografisk forstand. På en lignen­de måde giver enkelheden og ydmygheden på landsbykirke­gårdenes plæneafdelinger de efterladte muligheden for at være kropsligt fraværende fra graven. Den traditionelle iden­ifikation af afdøde gennem navn, bosted og årstal på gravstenen er således heller ikke strengt nødvendig længere. Identifikationen af afdøde er flyttet til en mere intimt person­lig sfære, der retter sig mod de efterladdes hukommelse om afdøde og i mindre grad mod en offentlig mindekultur. Det vil også sige, at man ikke må forveksle de ensartede, simple

og minimalistiske gravsteder i plæneafdelingerne med anonymitet. Der er snarere tale om en inderliggørelse af mindekulturen, som sætter subjektive i stedet for kollektive spor. Ligbrændingen og plænebegravelserne har således ført til ideen om afdøde som indbegrebet af en følelse, mere end som mindet om en person af fysisk tilstedeværelse. Askens minimalisme bliver ligeledes overført til gravens enkelhed i plæneafdelingerne, som former simple, funktionelle grave, der fører til en reduceret, men samtidig også ubegrænset bevægelseslogik på kirkegården. Dette er rammen om den immaterielle og personlige hukommelse om afdøde, som til en vis grad har erstattet den fysiske og offentlig mindekultur i form af de traditionelle kistegravsteder. Det er værd at bemærke, at de minimalistiske plænebegravelser ikke længe er forbeholdt urnegrave, men også omfatter kistegrave. Plænebegravelserne kan altså ses som et udtryk for, at distance ikke er lig med fravær, men at følelsesmæssigt nærvær til afdøde godt kan finde sted, selvom man ikke befinder sig i nærheden af graven og plejer den regelmæssigt. Det enkle kirkegårdsdesign er således ikke udtryk for anonymisering, snarere tværtimod, idet den dødes identitet henligger i en stærkt personlig, intim og individuel hukommelse hos de efterladte.

Asnæs kirkegård.
Foto: Tim Flohr Sørensen.

Litteratur

Brandt, G. N. (1922) "Kirkegaarde og gravsteder", *Architekten*, vol. 24: 69-92.

Kragh, B. (2003) *Til jord skal du blive... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*. Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, vol. 9.

Sørensen, T. F. (i tryk) "Kirkegården ved Jydske Asyl – betragtninger over æstetik, stoflighed og forfald", *Århus i Verden - Fra bjerget til byen 3*. Aarhus Universitetsforlag.

Sørensen, T. F. (2005) "De udstødtes gravplads – Skovkirkegården ved Psykiatrihospitalet Nykøbing Sjælland", *Kirkegårdskultur 2005*: 77-86.